

Piotr Zbróg

Uniwersytet Jana Kochanowskiego
Instytut Filologii Polskiej
ul. Żeromskiego 5, 25–640 Kielce, Polska
Tel. +48 609 122 775

E-mail: zbrog@interia.pl

Zainteresowania naukowe: składnia współczesna i historyczna języka polskiego,
kultura języka, komunikacja językowa

SKŁADNIA ORZECZENIA CZASOWNIKOWEGO PRZY WYRAŻENIACH TYPU *PIERWSZY I DRUGI ZAWODNIK*

W języku polskim istnieją wyrażenia typu pierwszy i drugi zawodnik, ten i ów, taki lub inny, złożone z przymiotników, liczebników lub zaimków, stanowiących określenia rzeczowników. Interesujące będą te z nich, które w zdaniu wchodzi w dwustronną relację składniową z orzeczeniem czasownikowym. Jak wynika z obserwacji, niektóre z takich ciągów są dystrybucyjnymi ekwiwalentami podmiotu szeregowego z uwagi na referencję oraz składnię. Mimo iż konstituuje je singularny rzeczownik oraz szereg przymiotnikowy, taki ciąg, podobnie jak podmiot szeregowy, odsyła często przynajmniej do dwóch referentów w rzeczywistości pozajęzykowej oraz dopuszcza wystąpienie dostosowania ad formam i/lub ad sensum czasowników. Zwyczaj dostosowania formy osobowej jest w polszczyźnie niejednokrotnie rozchwiany.

W artykule omówiono wybrane zagadnienia dotyczące cech budowy oraz wymagań składniowych tych spośród ciągów, które zachowują się w zdaniach podobnie jak szeregi rzeczownikowe w funkcji podmiotu. Analizy przeprowadzono na podstawie obserwacji obszernego materiału, wyekscerpowanego z licznych źródeł. Uwzględniono także aspekty historyczne badanego zjawiska, począwszy od fazy staropolskiej.

Na podstawie analiz ilościowych i jakościowych, opracowano wzory dostosowania składniowego czasownika przy różnego typu ciągach złożonych z szeregowego określnika oraz singularnego rzeczownika we współczesnym języku polskim. Tak sformułowane reguły mogą znaleźć się wprost w wydawnictwach poprawnościowych, kodyfikujących współczesną normę językową.

SŁOWA KLUCZOWE: składnia czasownika, ekwiwalent podmiotu szeregowego.

Wstęp

Przedmiotem zainteresowania w artykule jest dostosowanie składniowe orzeczenia czasownikowego do wyrażen zbudowanych z szeregu przymiotnikowego (*P*), połączonego wskaźnikiem zespolenia (*wz*), oraz singularnego rzeczownika (*Rzsg*) – dalej *P_{wz}PRzsg* – które zajmują miejsce podmiotu w zdaniu, np.:

- *Bo pierwsza i wtóra, i trzecia ustawa to ma* (SkaK);
- *Trzecia i czwarta część przebiegły dość spokojnie* (SL1977);
- *Krótsza lub dłuższa aleja* były remontowane naprzemiennie co kilka lat (ED1975);
- *Mała i Maleńka Krokiew* mają za to bardzo nowoczesne, stalowe tory (DP1998).

Dotychczas takie konstrukcje nie były istotnym przedmiotem opisu w literaturze przedmiotu.

Interesujące będą zdania z tymi wyrażeniami, które można uznać za ekwiwalenty podmiotu szeregowego, cechującego się tym, że: składa się co najmniej z dwóch członów reprezentujących na powierzchni zdania frazę nominalną (także jej dystrybucyjnych równoważników) zestawioną wokół spójnika współrzędnego lub przecinka spójnikowego; zajmuje w zdaniu pozycję podmiotu (wyznaczaną syntaktycznie) – wchodzi w dwustronną relację akomodacyjną z orzeczeniem czasownikowym jako członek akomodowany i akomodujący lub stoi w miejscu takiego członu; ma ścisłą referencję (odnosi się przynajmniej do dwóch obiektów, pojęć itp. w rzeczywistości) (Saloni, Świdziński 1985; Kallas 1993; Zbróg 2011).

Niektóre z ciągów będących przedmiotem zainteresowania miały takie własności, tj. były dystrybucyjnymi równoważnikami szeregow (mimo że składały się na powierzchni tylko z jednego rzeczownika), odsyłały co najmniej do dwóch referentów w rzeczywistości pozatekstowej oraz wchodziły w dwustronną relację składniową z orzeczeniem czasownikowym, dopuszczając wystąpienie dostosowania *ad sensum* lub *ad formam* (takie własności ma podmiot szeregowy). W związku z tym czasownik przy ciągach typu *pierwszy i drugi zawodnik* mógł stać w liczbie pojedynczej lub w liczbie mnogiej, dość często dopuszczając wariantywnie obie formy. Podobnie jak szeregi o funkcji podmiotowej analizowane wyrażenia typu *P_{wz}PRz* cechowała egzocentryczność (wyrażenie należy do innej klasy składniowej niż jego poszczególne składniki) i/lub endocentryczność (wyrażenie ma cechy składniowe takie, jak jeden

z jego bezpośrednich składników) (Saloni, Świdziński 1984).

Kluczowe będzie określenie tego, które cechy ciągów typu *P_{wz}PRzsg* sprzyjały składni realnoznaczeniowej, a które – formalnogramatycznej. W konsekwencji ustalone zostanie, w jakim stopniu można mówić o tym, że są to dystrybucyjne równoważniki typowych podmiotów szeregowych w języku polskim.

1. Cechy ciągów typu *P_{wz}PRzsg*

Już w tekstach średniopolskich pojawiły się dość wyraziste przykłady potwierdzające tezę, że w polszczyźnie istniały konstrukcje naśladujące cechy semantyczne oraz składniowe podmiotu szeregowego, por.:

- *Chocia tedy Żydowska y Grecka Biblia pierwsze były od pewnych pisarzów spisane* (WPrzyg);
- *toć Polska i Litewska ziemia takie wydają owoce* (Zam).

Kolejne fazy przyniosły dość obfity materiał reprezentacyjny dla wyrażeń *P_{wz}PRz*, np.:

- *jeden i drugi projekt podkreślają wadę dotychczasowego systemu* (KW1923);
- *Dzisiejszy i wczorajszy występ podobal się publiczności* (TI1927);
- *ale nieprzejezdna była ani wielka, ani mała obwodnica* (ED1999);
- *których rolnicza lub leśna wartość użytkowa zmalała* (KohB).

Zasadnicza różnica formalna pomiędzy ciągami *P_{wz}PRzsg* a podmiotem szeregowym polegała na tym, że ten ostatni konstytuuje zazwyczaj konstrukcja trójargumentowa – dwa rzeczowniki połączone wskaźnikiem zespolenia (także zerowym) – *Rz_{wz}Rz*. W analizowanych wyrażeniach wystąpił tylko jeden rzeczownik wraz z szeregiem zbudowa-

nym co najmniej z dwóch przymiotników skoordynowanych spójnikiem. Mimo tego interpretacja semantyczna (odesłanie przez wyrażenie co najmniej do dwóch obiektów w rzeczywistości) oraz składniowa (dwustronna akomodacja z czasownikiem oraz realnoznaczeniowy lub formalnogramatyczny typ uzgodnienia) pozwoliły wykazać podobieństwa pomiędzy takimi ciągami a typowymi szeregami.

Z uwagi na referencję należy przyjąć, że frazy *Polska i Litewska ziemia* czy *Żydowska y Grecka Biblia* odnosiły się do dwóch obiektów w rzeczywistości pozatekstowej. W pierwszym wypadku były to terytoria: „polska ziemia” i „litewska ziemia”, w drugim księgi: „Żydowska Biblia” i „Grecka Biblia”. Można by wprawdzie interpretować wyrażenia z szeregowymi przymiotnikami jako jednoreferencyjne, jednak przeczą temu pluralne formy czasowników w zdaniach. W wielu wyekscerpowanych przykładach interpretacja o wieloobiektowej referencji – niezależnie od cech gramatycznych czasownika – znajduje dodatkowo potwierdzenie kontekstowe. W zdaniu: *To, owo i dziesiąte, porzucone dziecko obejrzy się samo za swym losem* (TI1926) łatwo dostrzec niepowtórzenie rzeczownika *dziecko* pojawiającego się w poprzednim zdaniu, por.: *Dzieci z biedniejszych rodzin nie stają się szczególnym obiektem zainteresowania władz szkolnych, a nawet rodziców* (TI1926).

W historii derywacyjnej ciągów typu *PwzPRzsg* można przyjąć, że pierwotna struktura zawierała pełne frazy z dwoma identycznymi rzeczownikami. W konsekwencji niepowtórzenia pierwszego z nich w zdaniu tekstowym (por. Grochowski 1984) lub usunięciu powtarzającego się elementu (por. Bobrowski 1995, Zbróg 2003) powstawała fraza z singularnym

rzeczownikiem. Powierzchniowym śladem pominiętego rzeczownika była składnia realnoznaczeniowa – mnoga forma czasownika uzgadniana była z całym ciągiem egzocentrycznym, por. *toć Polska i Litewska ziemia takie wydają owoce* (Zam).

W wielu zdaniach kontekst nie uzasadniał jednak wieloobiektowej referencji, nie było bowiem wyrazistego odniesienia wyrażenia *PwzPRzsg* do wyrazów w poprzednich wypowiedzeniach, por.:

- *Dzień się robił. General Lefebvre stanął w pierwszym szeregu ułańskim. Szedł przy nim kapitan Fortunat Skarżyński, a oprócz tego byli tam starzy znajomi: był Hupet, był Szulc młodszy, a z poruczników – Rybaltowski, Błoński, Dziurkiewicz, Ledóchowski, był brat wachmistrz, stary wyga, Pruski i drugi Skarżyński. **Pierwszy i trzeci szwadron polski skrócił cugle** (ŻerP);*
- *Dopiero w trzeciej odsonie koszykarze Utah zaczęli przeważać. **Druga i trzecia kwarta przebiegała pod dyktando gości** (SL1976).*

W powyższych zdaniach nie znalazły się też wykładniki składniowe egzocentryczności – czasownik był singularny, uzgodniony z rzeczownikiem.

Dodać należy, że w wielu wypadkach formalnie podobnie zbudowane ciągi nie zostałyby uznane za ekwiwalenty podmiotów szeregowych zarówno z uwagi na własności semantyczne, jak i składniowe. W zdaniach typu:

- ***duże i ciężkie auto** trudniej pokonuje zakręty* (M1988);
- *to jest **druga i ważniejsza kwestia*** (AugI);
- *wszystkich pogodzi ten sam **bezwzględny i uczciwy płomień** ognia* (SzyN)

referentem wyróżnionych ciągów jest jeden obiekt, całość zaś wyłącznie endocentryczna (jednostki zajmujące miejsce podmiotu nie dopuszczają w żadnym wypadku wystąpienia przy nich formy mnogiej czasownika).

Swoistym testem na sprawdzenie, czy wyrażenie można uznać za ekwiwalent podmiotu szeregowego czy też nie, byłoby skonstruowanie zdania kontrolnego z mnogim orzeczeniem. Jeżeli po takiej operacji utworzone zdanie byłoby akceptowalne, potwierdzałoby to zasadność uznania ciągu *P_{wz}PR_{zsg}* za ekwiwalent podmiotu szeregowego, por.:

(+) ***Druga i trzecia kwarta przebiegały pod dyktando gości;***

(-) ***duże i ciężkie auto trudniej *pokonują zakręty.***

Tylko w pierwszym zdaniu występuje zatem ekwiwalent podmiotu. Powyższy test można uznać za dodatkowe narzędzie wspomagające interpretację semantyczną oraz składniową tego, że ciąg jest substytutem podmiotu szeregowego.

Swoistymi wariantami analizowanych ciągów były szeregi całkowicie pozbawione członów rzeczownikowych, powiązane zazwyczaj kontekstualnie z rzeczownikami ze zdania poprzedzającego, np.:

- *Od ojca wezmę króciwą, burmistrz pożyczyci starego pistoletu. Jedno i drugie popsute, ale my na to poradzimy* (GomW);
- *ponieważ jeden i drugi przywłaszczali go sobie jako jeńca* (StarW);
- *Ludzie wyszli z pracy. Ten i ów udał się od razu na miasto* (WW1925);
- *Posłowie wspominali okres wcześniejszy, mówili też o obecnym. Ale mnie się wydaje, że jeden i drugi mają pewne swoje niedociągnięcia* (KSRP1999).

Wyrażenia typu *jeden i drugi* oraz *ten i ów* w przytoczonych zdaniach można interpretować co najmniej na dwa sposoby:

- a) to samodzielne dystrybucyjne ekwiwalenty rzeczowników, służące zazwyczaj do odniesienia treści do rzeczowników z poprzedniego zdania;
- b) to powierzchniowe wyrażenia eliptyczne, reprezentujące pełne struktury (np. *jedno i drugie = jedno narzędzie i drugie narzędzie popsute*).

Niezależnie od rozstrzygnięcia są one także interesujące w kontekście analizowanych ciągów, zwłaszcza że pary typu *jedenwzdrugi* oraz *tenwzów* występowały dość regularnie w polszczyźnie i mają znacząco liczną reprezentację. Same zaś różnią się istotnie pod względem uzgadniania formy orzeczenia, o czym napiszę w p. 2.4 oraz 2.5.

2. W niniejszej części omówię zasadnicze ustalenia co do typu składni pomiędzy słowem osobowym a ciągami typu *P_{wz}PR_{zsg}*. Obserwacji dokonałem na materiale liczącym ponad tysiąc zdań, wyekscerpowanych z tekstów średniopolskich, nowopolskich i współczesnych, których wybór odzwierciedlał proporcje gatunkowe służące m.in. do opracowania korpusu PWN. W artykule podano jedynie przykłady z bogatego zbioru zdań, natomiast dane ilościowe odnoszą się do całego zbioru zdań.

2.1. Orzeczenie czasownikowe przy ciągach typu P i PR_{zsg}

W pierwszej grupie znalazły się ciągi zbudowane z przymiotników połączonych spójnikiem typu współrzędnego (najczęściej był to spójnik typu *i*) oraz singularnego rzeczownika, np.:

- **Jeden i drugi Mazur spoglądał to na własne pięście** (SienZa);
- **dotychczasowy i nowy pracodawca są obowiązani do poinformowania na piśmie działających u każdego z nich zakładowych organizacji związkowych** (Uozz1991).

W zasadzie od fazy średniopolskiej obserwuje się w takich wypadkach konkurowanie składni formalnogramatycznej i realnoznaczeniowej z nieznacznymi wahaniami na korzyść jednego lub drugiego typu. W odróżnieniu od dostosowania słowa osobowego przy typowych podmiotach szeregowych zasadniczo znaczenia w wyborze składni nie miały czynniki semantyczne czy związane z szykiem (a np. w zdaniach z podmiotami szeregowymi z osobowych rzeczowników typu *kolega i koleżanka* składnia realnoznaczeniowa była niemal bezwyjątkowa (Zbróg 2012).

W tym wypadku proporcja pomiędzy składnią *ad sensum* i *ad formam* wyniosła 251:237. Być może przy jeszcze większym materiale reprezentatywnym stosunek ten zmieniłby się nieznacznie na korzyść *ad formam*.

Przykłady składni *ad sensum*:

- **Niestety, jeden i drugi klient wyszli** (BB1906);
- **Punkt drugi i trzeci ukazują** (Peip);
- **Język portugalski i hiszpański są podstawowe dla mieszkańców Brazylii** (TII936);
- **Górna i dolna komora zsyphu powinny mieć wloty i wyloty** (Rrsw2002);
- **Krakowska, rzeszowska i kielecka uczelnia starają się o 16 mln złotych** (GW2008).

Przykłady składni *ad formam*:

- **Jeden też i drugi Niemiec z pogłębińskich kolonistów śpiewa ze strachu 'Wacht Am Rhein'** (SienB);

- **I jedno, i drugie zjawisko nie miało żadnych cech trwałości** (WitP);
- **tylko lewy i środkowy pomocnik był z rezerwy** (PS1921);
- **Dzisiejszy i jutrzejszy slalom będzie już słabiej obsadzony niż zawody we Włoszech** (ED1999);
- **Mała i średnia córka była oczkiem w głowie Anny K.** (Rz2004);
- **To już siódmy i ósmy model Celerrona, który trafia do sklepów w tym roku** (GW2009).

O silnym konkurowaniu dwóch typów dostosowania przekonują poniższe przykłady, zbudowane z podobnych komponentów leksykalnych:

- **jeden i drugi projekt określa te same skutki** (KSRP1999);
- **Niestety, jeden i drugi projekt ustawy o ubezpieczeniach zakładają** (KSRP1995);
- **Pisząc o wydarzeniach w Moskwie brytyjska i amerykańska prasa nie szczędzą słów krytyki prezydentowi Rosji Władimirowi Putinowi** (Rz2008);
- **Amerykańska i brytyjska prasa wśród najważniejszych wydarzeń tego roku wymienia ataki terrorystyczne w Stanach Zjednoczonych** (DP2001).

Szyk odwrócony – tj. orzeczenie przed podmiotem – nie wpłynął zasadniczo na rozkład proporcji pomiędzy *ad sensum* (87) i *ad formam* (95). Utrzymanie się takiego niemal równego stosunku wydaje się ciekawe w kontekście wyników badań nad składnią podmiotu szeregowego, ponieważ zazwyczaj dominowała składnia formalnogramatyczna, jedynie w wypadku szeregow z rzeczownikami osobowymi można wskazać mniej więcej równą proporcję pomiędzy dwoma typami składni (Zbróg 2012).

Przykłady składni *ad formam*:

- *A potem przyszedł drugi i trzeci aktor* (TI1912);
- *Nad drzwiami wejściowymi do holenderskiej spółki rolniczej „Dutch Contractors” powiewa polska i holenderska flaga* (Rz1991);
- *była w nich srebrna i złota biżuteria* (CegA);
- *Tak wygląda pierwsza i ostatnia zawodniczka biegu na 100 metrów* (DP1999);
- *Była to już trzecia i czwarta kartka tego zawodnika w tym sezonie* (D2006);
- *Dziś w treningu na Wielkiej Krokwi ma wziąć udział cała pierwsza i druga kadra* (GW2006).

Przykłady składni *ad sensum*:

- *Najlepsze wyniki dały pszenica Wysokolitewka i New Jersey* (BorH);
- *W spotkaniu tym, zmierzyły się odpowiednio trzecia i druga drużyna w tabeli* (Rz1992);
- *I tym razem w szranki stanęli poprzedni i obecny dyrektor* (P1994);
- *W Płocku i Krakowie rozegrane zostały trzecia i czwarta runda turniejów* (GW1997);
- *gdzie łączą się Biały i Czarny Dunajec* (DP1998);
- *znowu podjęli spacer starszy i młodszy brat* (SzyN).

W kontekście powyższych przykładów wydaje się, że o silniej wariantywności składni decydowały dwa czynniki: singularny rzeczownik dawał wyraźną dyspozycję do uzgadniania z nim czasownika, z drugiej strony pojawiało się odniesienie do dwóch referentów, wpływające na wybór składni *ad sensum*. Te determinanty konkurowały ze sobą w procesie akomodacji składniowej.

2.2. Orzeczenie przy ciągach typu

P lub/czy/ani PRzsg

Zmiana w szeregu wskaźnika zespolenie z typu łącznego na inny typ wpływała na niemal regularną składnię *ad formam*, niezależnie od szyku, np.:

a) ciągi ze spójnikiem typu *albo*, np.:

- *jeden lub drugi zwierzak tego nie rozumie* (KomB);
- *organem właściwym jest powiatowy lub graniczny lekarz weterynarii* (Upł);
- *Zadania powiatowej biblioteki publicznej może wykonywać, na podstawie porozumienia, wojewódzka lub gminna biblioteka publiczna* (Uob);
- *zasadnicza lub średnia klasa zawodowa o profilu gastronomicznym utworzona zostanie za rok* (ED2001);
- *Trudno, żeby siedemdziesięcioletni lub starszy właściciel odśnieżył teren wokół zajmowanego obiektu* (GW2002);

b) ciągi ze spójnikiem typu *czy*, np.:

- *Taki czy inny poseł nie zmieni niczego bez premiera* (KW1904);
- *że młody czy doświadczony biegacz nie wygra z nim zawodów* (BB1913);
- *słowacki czy czeski funkcjonariusz może na nas czekać przy granicznym szlabanie* (GW2007);
- *Jeżeli jeden czy drugi pracodawca wyczerpie limit* (Rz2004).

Wyjątkowo:

- *Będą się tym zajmowali główny, wojewódzki czy powiatowy lekarz weterynarii* (KSRP2004).

c) ciągi ze spójnikiem typu *ani*, np.:

- *Ani dawny, ani obecny prezydent nie zrobili wiele* (PS1928);
- *Nie jest to jednak pierwszy ani drugi rok* (ZaKu);

- *Naprawdę to nie jest pierwszy ani dwudziesty przypadek* (KasZ);
- *ani jeden, ani drugi człowiek nie miał nic do dodania* (SL1991).

2.3. Orzeczenie przy szeregach typu jeden i drugi

W okresie średniopolskim i nowopolskim czasownik uzgadniał swą formę z najbliższym członem, nawet gdy te wyrazy były ekwiwalentami rzeczowników osobowych, por.:

- *ponieważ jeden i drugi przywłaszczali go sobie jako jeńca* (StarW);
- *od tego jedna i druga zawisła* (JabH);
- *Jeden i drugi posługuje się wulgaryzmem w odmiennym celu* (Peip);
- *Jeden i drugi wstrząsnął się dreszczem nagłym* (KonO);
- *I jedno, i drugie doprowadzało Atanazego chwilami wprost do rozpacz* (WitP);-
- *Jeden i drugi nastaje i siecze* (KrasP);
- *że jedno i drugie jest w rzeczywistości łącznym wytworem sił wrodzonych* (Sax);
- *Jedno i drugie byłoby w zgodzie z istotą rzeczy i z polszczyzną* (PJ1912).

Wyjątkowo:

- *Jedna i druga nie chciały ustąpić ze swego stanowiska* (KW1920).

We współczesnej polszczyźnie proporcje pomiędzy *ad sensum* i *ad formam* wyrównały się, przy czym nieco przeważał ten pierwszy typ w stosunku 170:150.

Przykłady składni *ad sensum*:

- *I jeden, i drugi zostali zrehabilitowani* (HorF);
- *I dlatego jeden i drugi powinni swoje ambicje odłożyć na bok* (KSRP1992);

- *Zarówno jeden, jak i drugi odnosili sukcesy* (Ku1999);
- *choć w końcu jeden i drugi mówili wyłącznie o sobie i jak gdyby obok siebie* (SzyN).

Przykłady składni *ad formam*:

- *i jeden, i drugi jest szefem centralnego urzędu* (ED1999);
- *Jedna i druga przerzuca piłkę nad siatką* (JagM);
- *Jeśli jeden i drugi siedzi spokojnie na ławce i nie zakłóca porządku* (DP1998);
- *kiedy to jeden i drugi odpowiada* (HorF).

2.4. Orzeczenie przy szeregach typu jeden lub/czy/ani drugi

Niezależnie od cech semantycznych czy szyku prawie bezwyjątkowo występowała składnia *ad formam*, gdy wskaźnikiem zespolenia były spójniki *ani, czy, lub*, por.:

- *ani jedno, ani drugie nie jest do pogodzenia z dobrobytem i wolnością* (P1991);
- *jeden lub drugi odmówi posłuszeństwa* (Ku1999);
- *jak sobie jeden czy drugi skalkuluje, ile teraz kosztuje takie odzianko* (DP1999).

Wyjątkowo:

- *A potem jeden czy drugi oskarżają nas o kumoterstwo – konstatuje burmistrz Miechowa* (DP2001).

2.5. Orzeczenie przy szeregach typu ten wz ów (Rzsg)

Pierwsze takie szeregi – zarówno jako określniki rzeczowników oraz jednostki samodzielne – pojawiły się w tekstach nowopolskich, por.:

- ***I to, i tamto zarówno jest chwastem*** (PJ1912);
- ***ten i ów potrafił o ważniejsze prze-nośnie, figury, poetyczne porówna-nia*** (JP1913);
- ***Ten i ów widz jeszcze wypowiedział swoje powody*** (BB1917).

Zarówno samodzielne szeregi *ten i ów*, jak i wyrażenia, w których były one określnikami rzeczowników, odnosiły wyrażenia do różnych obiektów. Szeregi *ten i ów* są w powyższych zdaniach kontekstowymi ekwiwalentami rzeczowników. Niektóre z nich można uznać za swoistą sfrageologizowaną jednostkę, odsyłającą do bliżej nieokreślonej liczby obiektów.

W zasadzie zdania z ciągami zawierającymi rzeczownik winny zostać włączone do przykładów z podpunktu 2.1., jednak z uwagi na swoiste cechy składniowe – jednorodne dla wszystkich zdań niezależnie od składu wyrażenia – analizuję je w tym miejscu. Ich cechą charakterystyczną jest to, że niezależnie od pełnionej funkcji (określnika rzeczownika czy samodzielnej składniowo konstrukcji), od typu wskaźnika zespolenia czy szyku czasownik stoi zawsze przy nich w formie singularnej, dostosowując ją do wymagań akomodacyjnych najbliższego z członów, por.:

- a) szeregi typu *ten wz ów Rzsg*
- ***I ta, i owa książka była pocięta*** (Ww1906);
 - ***ta czy owa uczennica wciąż jeszcze wierzyła*** (DudP);
 - ***mógł wprawdzie zaprotestować ten i ów minister, ale po co*** (KSRP2004);
 - ***ten czy ów polityk nie może tak po prostu kwestionować przywództwa Kaczyńskiego*** (D2006);
 - ***ten i ów plik mógł przecież zostać wykasowany przez przypadek*** (ED2008);

- b) szeregi typu *ten wz ów*
- ***Ten i ów pobladł*** (GomW);
 - ***pewnie znów ten i ów zamarnie podczas powrotu z libacji*** (ANM);
 - ***ten i ów gotował*** (Ku1999);
 - ***być może posadzi mnie ten lub ów spośród was o nadmierny optymizm*** (ED1988);
 - ***faktycznie przełamał się ten i ów*** (P1990);
 - ***zaświecił kłami ten lub ów*** (KomB);
 - ***że ani ten, ani ów nie służył u Burego*** (GW2008).

Zakończenie

Przeanalizowany materiał dowodzi, że część ciągów typu *PwzPRzsg* ma własności podmiotu szeregowego i może zostać uznana za jego dystrybucyjny ekwiwalent. Przykłady takich jednostek wyróżniono w poniższych zdaniach:

- ***Niestety, jeden i drugi klient wyszli*** (BB1906);
- ***Najlepsze wyniki dały pszenica Wysokolitewka i New Jersey*** (BorH);
- ***Tak wygląda pierwsza i ostatnia zawodniczka biegu na 100 metrów*** (DP1999);
- ***zarówno japoński, jak i francuski minivan oferuje jeszcze więcej miejsca*** (GW2003).

O ekwiwalencji decydowały następujące cechy:

a) ciągi *PwzPRzsg* miały referencję podobną do podmiotu szeregowego, to znaczy odsyłały co najmniej do dwóch obiektów w rzeczywistości pozajęzykowej, por.:

- ***Brat i jego kolega idą do kina*** (człony podmiotu);
- ***Młodszy i starszy brat idą do kina*** (wyrażenie z szeregiem określającym).

Wynikało to z faktu, że w ich strukturze powierzchniowej można się było dopatrywać niepowtórzonego lub usuniętego rzeczownika (*młodszy brat i starszy brat*), co determinowało kontekstowo mnogą referencję.

b) podobnie jak podmiot szeregowy wyrażenia takie wchodziły w dwustronną relację akomodacyjną z orzeczeniem czasownikowym i zależnie od cech budowy mogły być egzo- i/lub endocentryczne mimo wystąpienia w nich singularnego rzeczownika, por.:

– zdania z podmiotem szeregowym:

- *A jej hubka i krzesiwo upadły na ziemię* (SienK);
- *aż cały dom i ogród zapelniał się potężnym głosem* (ReyZ);

– zdania z ciągami $P_{wz}PRz$:

- *Angielska i włoska prasa już od dawna spekulują na temat przejścia Beckhama do ligi włoskiej* (GW2008);
- *Europejska i amerykańska prasa komentuje wprowadzenie wspólnej europejskiej waluty* (DP2003).

Określony wybór typu dostosowania w mniejszym stopniu niż w wypadku zdań z podmiotem szeregowym zależny był od czynników semantycznych, decydujące okazały się przede wszystkim cechy wskaźnika zespolenia. Przy ciągach ze spójnikiem typu *i* występowała silna wariantywność typu uzgodnienia, np.:

- *Górna i dolna komora zsyphu powinny mieć wloty i wyloty* (Rrsw2002);
- *To już siódmy i ósmy model Celerrona, który trafia do sklepów w tym roku* (GW2009).

Przy ciągach z innymi typami wskaźników dominowała składnia *ad formam*, np.:

- *Mały lub duży wyciąg wozi turystów cały czas* (P2009).

Wspomnieć też trzeba, że występują też w zdaniach samodzielne szeregi typu *jeden wz drugi* oraz *ten wz ów*, zwykle kontekstowe ekwiwalenty podmiotów, mogące również wystąpić jako szeregi określające rzeczowniki. Przy co najmniej dwuobiektowej referencji cechuje je zróżnicowanie wymagań składniowych. Typ *ten wz ów* oraz *jeden albo/czy/ani drugi* są endocentryczne, zaś typ *jeden i drugi* egzocentryczne lub endocentryczne mniej więcej w równej proporcji (choć w okresach średnio- i nowopolskim były one silnie endocentryczne). Wahania te dobrze ilustruje poniższe zdanie:

- *pokręcił się ździebko jeden i drugi i wnet uciekali do sieni zakurzyć papierosa* (ReyC).

Poniżej przedstawiono możliwości uzgadniania słowa osobowego przy określonych wariantach wyrażen typu mających wieloobiektową referencję we współczesnej polszczyźnie:

P i $PRzsg$ + (Cz sg/pl) = Mój i jego ołówki leżą / leży na stole. (składnia ad sensum lub ad formam)

P lub/*czy/ani* $PRzsg$ + (Cz sg) = Mój lub jego ołówki leży na stole. (składnia ad formam)

jeden i drugi + (Cz sg/pl) = Jeden i drugi leżą / leży na stole. (składnia ad sensum lub ad formam)

jeden lub/czy/ani drugi + (Cz sg) = Jeden lub drugi leży na stole. (składnia ad sensum)

ten wz ów ($Rzsg$) + (Cz sg) = Te i ów (ołówki) leży na stole. (składnia ad formam).

Wykaz tekstów źródłowych

- ANM – ABRAMOW-NEWERLY, J., 2002. *Młyn w piekarni*. Warszawa: Rosner & Wspólnicy.
- AugI – AUGUSTYN, J., 1998. *Integracja seksualna: przewodnik w poznawaniu i kształtowaniu własnej seksualności*. Kraków: Wydaw. WAM.
- BB – *Bicz Boży*, 1906, 4; 1913, 7; 1917, 17.
- BorH – BORKIEWICZ, S., 1934. *Historja organizacji społeczno-rolniczych w województwie kieleckim (1898–1933)*. Kielce: Kielecka Izba Rolnicza.
- CegA – CEGIELSKI, M., 2004. *Apokalipso*. Warszawa: Wydawnictwo W.A.B.
- D – *Droga. Miesięcznik poświęcony sprawie życia polskiego*.
- DP – *Dziennik Polski*, 1998, 13; 1999, 54; 2001, 4; 2003, 14; 2006, 43.
- DudP – DUDA, M., 2002. *Problematyka bezrobocia i jej społeczno-duchowych skutków w świetle katolickiej nauki społecznej*. Kraków: Wydaw. Naukowe Papieskiej Akademii Teologicznej.
- ED – *Echo Dnia*, 1975, 45; 1998, 34; 1999, 37; 2001, 49; 2008, 58.
- HorF – HORUBAŁA, A., 2003. *Farciarz*. Warszawa: Wydawnictwo W.A.B.
- GW – *Gazeta Włocławska*, 1997, 12; 2002, 56; 2003, 34; 2007, 76; 2008, 120; 2009, 39.
- JabH – JABŁONOWSKI, J.S., 1724. *Historja obrazu Najświętszej Panny Maryi*. Lwów: w drukarni Collegium Soc. Jesu.
- JagM – JAGIELSKI, W., 2002. *Modlitwa o deszcz*. Warszawa: Wydawnictwo W.A.B.
- JP – *Język Polski*, 1913, 3.
- KasZ – KASTORY, A., 1998. *Złowrogie sąsiedztwo: rosyjska polityka wobec europejskich państw ościennych w latach 1939–1940*. Kraków: Wydawnictwa Naukowe WSP.
- KohB – KÖHLER, P., 2002. *Botanika w Towarzystwie Naukowym Krakowskim, Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Umiejętności (1815–1952)*. Kraków: PAU.
- KomB – KOMAR, M., 2003. *Bestiariusz codzienny*. Warszawa: Wydawnictwo W.A.B..
- KonO – KONOPNICKA, M., 1978. *O krasnoludkach i sierotce Marysi*. Warszawa.
- KrasP – KRASIŃSKI, Z., 2003. *Powieści gotyckie*. Kraków: „Universitas”.
- GomW – GOMULICKI, W., 1998. *Wspomnienia niebieskiego mundurka*. Warszawa: „Żak”; Pułtusk: Wyższa Szkoła Humanistyczna.
- KSRP1992 – *Kancelaria Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej. Sprawozdanie stenograficzne z obrad Sejmu RP z dnia 28.02.1992*, 1 kadencja, 9 posiedzenie, 3 dzień, 1993. Warszawa.
- KSRP1995 – *Kancelaria Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej. Sprawozdanie stenograficzne z obrad Sejmu RP z dnia 29.11.1995*, 2 kadencja, 66 posiedzenie, 1 dzień, 1995. Warszawa.
- KSRP1999 – *Kancelaria Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej. Sprawozdanie stenograficzne z obrad Sejmu RP z dnia 03.03.1999*, 3 kadencja, 45 posiedzenie, 2 dzień, 1999. Warszawa.
- KSRP2004 – *Sprawozdanie stenograficzne z obrad Sejmu RP z dnia 22.01.2004*, 4 kadencja, 67 posiedzenie, 3 dzień, 2004. Warszawa.
- Ku – *Kultura*, 1999, 5.
- KW – *Kurier Warszawski*, 1920, 3; 1923, 34.
- M – *Monitor*, 1988, 54.
- P – *Polityka*, 1990, 6; 1991, 23; 1994, 13; 2009, 20.
- Peip – PEIPER, T., 1979. *Pisma wybrane*. Wrocław [etc.]: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- PJ – *Poradnik Językowy*, 1912, 3.
- PS – *Przegląd Sportowy*, 1921, 4; 1928, 12.
- ReyZ – REYMONT, W.S., 1983. *Ziemia obiecana*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Rwsw – Rozporządzenie w sprawie warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać budynki i ich usytuowanie z dnia 12 kwietnia 2002. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, 2002, 75, poz. 690.
- Rz – *Rzeczpospolita*, 1991, 12; 1992, 21; 2004, 14; 2008, 16.
- Sax – SAXBY, I.B., 1928. *Kształcenie postępowania: studjum psychologiczne*, tłum. I. Pannenkowa. Lwów; Warszawa: Książnica-Atlas.
- SienB – SIENKIEWICZ, H., 1956. *Bez dogmatu*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- SienK – SIENKIEWICZ, H., 1954. *Krzyżacy*. Kraków.
- SienZa – SIENKIEWICZ, H., 1967. *Za chlebem*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- SkaK – SKARGA, P., 1939. *Kazania sejmowe*. Oprac. S. Kot. Lwów: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.
- StarW – STAROWOLSKI, S., 1991. *Wojownicy sarmaccy*. In: S. STAROWOLSKI. *Wybór z*

pism, oprac. I. Lewandowski. Wrocław; Kraków [etc.]: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

SL – *Słowo Ludu*, 1976, 34; 1977, 56; 1991, 128.

SzyN – SZYMAŃSKI, W.P., 1981. *Niedźwiedź w katedrze*. Warszawa: „Czytelnik”.

TI – *Tygodnik Ilustrowany*, 1912, 3; 1926, 6; 1927, 10; 1936, 14.

Uob – Ustawa o bibliotekach z dnia 27 czerwca 1997. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, 1997, 85, poz. 539.

Uozz – Ustawa o związkach zawodowych z dnia 23 maja 1991. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, 1991, 55, poz. 234.

Upł – Ustawa Prawo łowieckie z dnia 13 października 1995. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, 1995, 147, poz. 713.

WitP – WITKIEWICZ, S.I., 1983. *Pożegnanie jesieni*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.

WPrzyg – Apparatus Sacer, to iest, Przygotowanie do Pożytecznego czytania Pisma S., 1599. *In: Biblia to iest Księgi Starego i Nowego Testamentu*. Tłum. J. Wujek. Kraków.

Ww – *Wieczór warszawski*, 1906, 23; 1925, 34.

ZaKu – ZARZYCKI, J., KURYSZKO, J., 1995. *Anatomia mikroskopowa zwierząt domowych i człowieka*. Warszawa; Wrocław: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Zam – *Mowa Jana Zamoyskiego do Henryka Walezjusza, Królewicza francuskiego powołanego na tron polski*, 1574.

ŻerP – ŻEROMSKI, S., 1975. *Popioły*. Warszawa: „Czytelnik”.

Bibliografia

BOBROWSKI, I., 1995. *Gramatyka opisowa języka polskiego (zarys modelu generatywno-transformacyjnego)*. T. 1. Kielce: Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Jana Kochanowskiego.

GROCHOWSKI, M., 1984. Składnia wyrażen polipredykatywnych. *In: Red. Z. TOPOLIŃSKA. Gramatyka współczesnego języka polskiego. Składnia*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Piotr Zbróg

Jan Kochanowski University in Kielce, Poland
Research interests: syntax of contemporary and historical Polish language, culture, language, linguistic communication

SYNTAX OF THE VERBAL PREDICATE IN THE EXPRESSIONS LIKE *PIERWSZY I DRUGI ZAWODNIK*

Summary

In the Polish language there are expressions like *pierwszy i drugi, taki lub inny* which consist of adjectives, numerals or pronouns constituting determiners of nouns (e.g. *ten czy ów zawodnik*). Some of these sequences are distributional equivalents of the compound subject owing to the reference and syntax. Such a sequence, like series subject, relates

KALLAS, K., 1993. *Składnia współczesnych polskich konstrukcji współrzędnych*. Toruń: UMK.

SALONI, Z., ŚWIDZIŃSKI, M., 1985. *Składnia współczesnego języka polskiego*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

ZBRÓG, P., 2003. *Dyskusyjne problemy akomodacji morfologicznych w opisie generatywnym*. Kielce: Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej.

to at least two referents in the extralinguistic reality and allows the occurrence of *ad formam* and/or *ad sensum* adjustment of verbs, for example: *Pierwszy i drugi zawodnik mają / ma dobry czas*.

The habit of adjusting the person form in the Polish language is often unstable.

The article discusses chosen issues concerning features of structure and syntax requirements among the sequences which function in sentences similarly to nominal series in the function of a subject.

Models of syntax adjustment of verb in various types of sequences in the modern Polish were created on the basis of quantitative and qualitative analyses. Such a formulation of the rule may be directly provided in the correctness publications which codify the modern linguistic norm.

KEY WORDS: verb syntax, compound subject equivalent.